णरुचयः सुराः" भागवते ८ १५ १२ श्लोकः ।

निर्वाणी स्त्री जैनानां १शासनदेवताभेदे हेम० । निर्गता वाणी यस्य बा० कप् न । २वाक्यरहिते तुष्णीम्भूते कपि निर्वाणीकोऽप्यत्र त्रि० ।

निर्वात त्रि० निर्गतो वातो यस्मात् प्रा० ब० । वायुशून्यदेशे । निर्+वा–क्त निर्वाणोऽवाते पा० न तस्य नः । २निर्गते वाते हेमच० । "असूर्य्यमिव सूर्य्येण निर्वात इव वायुना" भा० स० ३५ अ० ।

निर्वाद पु० निर्+वद–घञ् । निकृष्टवादे १लोकापवादे अमरः । "किमात्मनिर्वादकथामुपेक्षे" रघुः । नितरां वादः । २निश्चितवादे क्षीरस्वामी । अभावेऽव्ययी० । ३वादाभावे अव्य० ।

निर्वाप पु० निर्+वप–भावे घञ् । १दाने, प्राप्तपितृलोकोद्देशेन २दाने च । "अमावास्यां तु निर्वापात् सर्वकामानवाप्नुयात्" भा० अनु० ८७ अ० ।

निर्वापण न० निर्+वप णिच्,–वा–वा णिच्–पुक् ल्युट् । १मारणे वधे अमरः । २दाने च हलायु० । (निवान) ३निर्वाणतासम्पादने । "तप्तायःपिण्डसिकतानां वा निर्वापणं प्रसाधनञ्च कर्त्तव्यम्" सुश्रुतः । "दाहपाकज्वरवतां कार्य्यं निर्वापणं भवेत्" सुश्रुतः । "दीपनिर्वापणात् पुंसः कुष्माण्डच्छेदनात् स्त्रियः" ति०त० ।

निर्वार्य्य न० निर्+वृ–ण्यत् । निःशङ्ककर्म्मकर्त्तरि सत्वसम्पदा उद्यमेन कार्यकर्त्तरि अमरः । भयविक्रमव्यसनाभ्युदयादौ निर्विकारं मनः सत्वम् तत् सम्पदा सम्पतन् उद्यमं कुर्वन् योनिःशङ्को भूत्वा कर्म्म कुरुते स निर्वार्य्य इत्युच्यते ।

निर्वासन पु० निर्+वस–णिच् भावे ल्युट् । पुरादितो बहिष्करणे १निःसारणे २मारणे हिंसने ३विसर्ज्जने च मेदि० "ततो दुर्य्योधनः क्रूरः कर्णश्च सहसौबलः । तेषां निर्ग्रहनिर्वासान् विविधांस्ते समारभन्" भा०आ० ६१ अ० "निर्वासनञ्च नगरात् प्रव्रज्या च परन्तप !" भा० उ० ८९ अ० ।

निर्वास्य त्रि० निर्+वस–णिच्–कर्म्मणि यत् । नगरादितो बहिष्कार्य्ये "कन्यां कृताङ्को निर्वास्यः स्फिचं वाऽस्यावकर्त्तयेत्" मनुः । "निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च" याज्ञ० ।

निर्वाह पु० निर्+वह–घञ् । १कार्य्यसम्पादने २निष्पादने ३समाप्तौ च । "यावता स्यात् स्वनिर्वाहः स्वीकुर्य्यात्तावदेव तु" नारदीयपु० "स्वतिथ्या कर्मानिर्वाहे" ति०त० ।

निर्विकल्प(क) त्रि० निर्गतो विकल्पो ज्ञातृज्ञेयादिविभागो विशेष्यविशेषणतासम्बन्धो वा यस्मात् प्रा०ब० वा कप् । १वेदान्तोक्ते ज्ञातृज्ञेयादिविभागशून्ये ब्रह्मात्मैकात्मविषये अखण्डाकारके एकविषयके विशेष्यविशेषणतासम्बन्धरहिते ज्ञाने, "आत्मारामा विहितरतयो निर्विकल्पे समाधाविति वेणी० । "तत् प्रमा नाप्रमा नापि ज्ञानं यन्निर्विकल्पकम् । प्रकारतादिशून्यं हि सम्बन्धानवगाहि यत्' इति न्यायोक्ते अलौकिके आलोचनात्मके २ज्ञानभेदे । "ज्ञानं यन्निर्विकल्पकाख्यं तदतीन्द्रियभिष्यते" भाषा० । आलोचनशब्दे ८२६ पृ० दृश्यम् । बौद्धमते निर्विकल्पकज्ञानमेव प्रमाणं कल्पनाशून्यत्वात् तद्भिन्नं सर्वमप्रमाणं यथोक्तं सर्वदर्शनसंग्रहे "ततश्चार्थो द्विविधः ग्राह्योऽध्यवसेयश्च तत्र ग्रहणं निर्विकल्पकरूपं प्रमाणं कल्पनापोढत्वात् अध्यवसायः सविकल्पकरूपोऽप्रमाणं कल्पनाज्ञानत्वात् । तदुक्तम् "कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम् । विकल्पो वस्तुनिर्भासादसंवादादुपप्लवः । ग्राह्यं वस्तु प्रमाणं हि ग्रहणं यदितोऽन्यथा । न तद्वस्तु न तन्मानं शब्दलिङ्गेन्द्रियादिजमिति" च । ननु सविकल्पकस्याप्रामाण्ये कथं ततः प्रवृत्तस्यार्थप्राप्तिः संवादश्चोपपद्येयातामिति चेन्न तद्भद्रं मणिप्रभाविषयमणिविकल्पन्यायेन पारम्पर्य्येणार्थप्रतिलम्भसम्भवेन तदुपपत्तेः" ।

निर्विकार पु० प्रकृतेरन्यथाभावः विकारः स निर्गतोयस्मात् प्रा०ब० । जन्मादिषड्भावविकारहीने १परमात्मनि । २विकारशून्ये त्रि० । "त्वयेह भवने मह्यं वस्तव्यं निर्विकारया" हरिवं० ९अ० । "सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्त्ता सात्विक उच्यते" गीता ।

निर्विचार त्रि० निर्गतो विचारो यतः प्रा०ब० । १विचाररहिते "रे रे स्वैरिणि ! निर्विचारकविते ! मास्मत् प्रकाशीभव" चन्द्रालो० । पात० सूत्रोक्ते सूक्ष्मविषयके समापत्तिरूपे ३समाधिभेदे च "एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता" पात० सू० । "तत्र भूतसूक्ष्मेष्वभिव्यक्तधर्म्मकेषु देशकालनिमित्तानुभवावच्छिन्नेषु या समापत्तिः सा सविचारेत्युच्यते । तत्राप्येकबुद्धिनिर्ग्राह्यमेवोदितधर्म्मविशिष्टं भूतसूक्ष्ममालम्बनीभूतं समाधिप्रज्ञायामुपतिष्ठते । या पुनः सर्वथा सर्वतः शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्म्मानवच्छिन्नेष